

De les dificultats d'editar Verdaguer normativament en el segle XX: el cas de les obres completes de la Llibreria Catalònia (1928-1936)*

RAMON PINYOL I TORRENTS
Universitat de Vic

Entre els problemes que se suscitaren amb l'aplicació de les normes fabrianes n'hi ha un que té un interès singular i que fou resolt, o no resolt, de maneres diverses: la reedició de les obres dels autors previs a la reforma que ja eren morts i, doncs, no podien decantar-se a favor o en contra de la nova normativització. Ens ocuparem aquí del cas de Verdaguer i, més en concret, de la polèmica que va generar l'edició de les seves obres completes per part de la Llibreria Catalònia¹ en un moment crucial de la implantació de la normativa de l'IEC.

Val a dir que Verdaguer (1845-1902) és l'autor català amb més col·leccions d'obres completes, totes *post mortem*, i fins i tot d'un intent fallit de fer-ne, a càrrec de la Real Academia Española, una edició bilingüe (Pinyol, 2010).² Les primeres, de 1905, iniciades per la Llibreria Científich-Literaria, de Toledano, López y Cía., i continuades pel llibreter-editor Josep Agustí, van publicar, fins al 1907, set dels deu volums previstos. L'ortografia fou la de l'època de les obres originals, amb vacil·lacions i contradiccions. En paral·lel, Jaume Massó i Torrents dins la Tipografia L'Avenç editava una «Col·lecció d'Obres Pòstumes de Verdaguer», a cura de Josep Pijoan i ell mateix (cinc volums entre 1907 i 1908), set títols dins la «Biblioteca Popular de l'Avenç» i sis llibres més fora de col·lecció (Pinyol, 2007).

* Treball realitzat dins del projecte de recerca FFI2011-26367 finançat pel Ministeri d'Economia i Competitivitat i en el marc del grup de recerca consolidat de la Universitat de Vic TEXTLICO (2009SGR736).

1. Els drets de propietat intel·lectual de totes les obres, completes i soltes de Verdaguer, pertanyien des de 1926 a Enriqueta de Quadras, mare de Manuel Borràs de Quadras i sogra de Josep M. Cruzet (els dos socis de López Llausàs a la Llibreria Catalònia), i li foren adjudicats en judici executiu.

2. Antoni Maura, que tenia la doble condició de president del Govern espanyol i de president de la RAE, escrivia al pare Manuel Miguélez, promotor de la idea, que «seria un mercedismo homenaje a la memoria del insigne poeta», ahora que també una «oportunísima triaca contra la ponzoña del desafecto», o sia, el catalanisme (Pinyol, 2010, p. 428).

En aquests casos la regularització (que afecta tant l'ortografia com la morfosintaxi i el lèxic) resulta variada, depenent del curador (no sempre conegut), però com a fabrista Massó i Torrents tendeix a seguir les recomanacions del Mestre.

Entre 1913 i 1925, es publicaren per la Il·lustració Catalana de Francesc Matheu unes obres completes de Jacint Verdaguer —conegudes com l'«edició popular», en trenta volums que no porten data—, amb una presentació senzilla i a un preu força barat. Precedides per una publicitat desconeguda fins aleshores per a obres catalanes, segueixen un criteri sobretot cronològic i l'ortografia és prenortativa, com no podia ser d'altra manera en una empresa dirigida per un antifabrià tan conspicu com Matheu, i en la qual col·laboraren, pel que sembla, altres personatges de la mateixa línia com Anton Busquets i Punset o Lluís Carles Viada i Lluch (Molas, 2006, p. 509). Aquesta edició, de la qual es van fer tiratges alts i que és fàcil de trobar en moltes llars i a totes les llibreries de vell, va fer, si ho mirem amb perspectiva històrica, un pobre servei a Verdaguer. L'escriptor, bandejat pels noucentistes (en menyspreaven la poesia i, en canvi, en valoraven la prosa) i que no va començar a ser recuperat pel món intel·lectual fins a l'antologia poètica que en va fer en Riba el 1922, sempre havia tingut una considerable audiència popular. L'edició de Matheu, feta en els anys que es va fer, però, no va aconseguir de guanyar-li precisament lectors joves, ans al contrari, el va convertir en un clàssic arcaïtzant, difícil de llegir en aquella ortografia antiquada i amb una temàtica que no el connectava precisament amb l'actualitat. Val a dir que alguns estudiosos de prestigi, com és el cas de Josep M. de Casacuberta i també Joaquim Molas en un primer moment, van convertir les obres completes de la Il·lustració Catalana en canòniques, obviant les normativitzades de la Llibreria Catalònia i les de la Selecta (les edicions d'aquesta darrera de 1943 i 1946 reproduïen el text i l'ortografia, per imposició governativa, de l'edició de Matheu³ i no és fins a la de 1949 que es regularitzà). Això no va ajudar gaire tampoc, en el període que va dels anys quaranta als setanta, a treure el poeta del clos en què l'havia tancat la seva condició d'eclesiàstic i l'apropiació que n'havien fet certs sectors dretans i clericals.

En tot cas, el 1928, un editor de criteris empresarials moderns, Antoni López Llausàs, que controlava la Llibreria Catalònia (que era editorial, distribuïdora i llibreria), va gosar publicar unes noves obres completes, amb caràcter d'«edició definitiva» i amb l'ortografia adaptada (amb algun matis) a la normativa fabriana. En una «Nota preliminar» del volum I, *L'Atlàntida*, signada P. M. E., o sia, pare

3. L'edició fou autoritzada «con la ortografía de la época». Vegeu un resum de tota la qüestió a Gallofré (1991, p. 154-161). Segons sembla, fou el filòleg falangista Antonio Tovar, anys més tard enfrontat al franquisme, el responsable d'aquesta norma, que no és pas pintoresca, sinó que va de dret contra la reforma de Fabra, veritable obsessió dels intel·lectuals de la Falange d'aquells anys. Ja deia Joan Fuster, en una declaració en castellà, que Riba li havia dit que «Eso no sale de un cuarto de banderas, sino de una cátedra de Filología», citat per Gallofré (1991, p. 159).

Miquel d'Esplugues, un caputxí que gaudia d'un enorme prestigi intel·lectual, destaca els valors i la importància històrica de Verdaguer. Ve a continuació una «Advertència editorial» sense signar, que, entre altres coses, diu: «La ràpida evolució de l'idioma català en aquests darrers temps fa que, tot i el poc temps que ens separa de Verdaguer, hàgim hagut de tractar la seva obra com la d'un autor antic: respecte absolut al llenguatge, però adaptant-lo tant com se pugui a l'ortografia moderna». El fet de trobar-se la «Nota» i l'«Advertència» seguides ha fet pensar sovint als verdagueristes que el responsable de la regularització havia estat Miquel d'Esplugues. Com veurem més endavant, fou un altre, que s'identificà arran de la sorollosa polèmica que es desfermà en publicar-se aquell primer volum. Sigui com vulgui, tant Esplugues com l'editor eren fabrians convençuts, i convé, a més, recordar que López fou precisament qui encarregà i publicà fins a la darrera edició el *Diccionari general* de Fabra (1994).⁴

Segons un anunci de la Llibreria Catalunya publicat a *La Publicitat* del dia 13 d'abril de 1928, s'afirma que aquell mateix dia es posa a la venda el primer volum, *L'Atlàntida*, de les obres completes de Verdaguer en «Edició definitiva en VIII volums» (finalment en sortiran deu), al preu d'«en rústega a 4 ptes» i «relligat a 6 ptes.». Se'n tiraven, segons diuen en volums mateixos, entre 1.950-2.000 i 2.500 exemplars (normalment cent en paper de fil). El mateix diari, dos dies més tard, ja inseria a la primera plana, a la secció «Carnet de les lletres», una breu columna que signava Tomàs Garcés, la nota titulada «Verdaguer en “Edició definitiva”». Garcés segurament havia rebut el llibre uns dies abans per part de l'editorial, com era i és habitual, a fi d'aconseguir que es parlés de les novetats de l'empresa editora. A banda d'explicar que s'havia d'entendre per «definitiva» simplement «l'ordenació tipogràfica»,⁵ hi afegia: «Calia, en efecte, una edició de biblioteca, més manejable i elegant, que la utilíssima col·lecció popular de la Il·lustració Catalana». Pel que fa a la regularització ortogràfica, que com veurem serà el punt central de la polèmica, d'una manera una mica crítica i com si ja intuís que l'afer portaria cua, comentava el següent:

Els editors han seguit en aquesta ocasió, contra el que hom hauria esperat, un criteri potser excessivament respectuós. Han tractat el text verdaguerià com un text antic; només n'han modificat l'ortografia. És una actitud ben defensible, i, no cal dir-ho, nobilíssima, però potser no del tot justa i fins pertorbadora.

4. Sobre l'obra editorial de López, vegeu Llanas i Pinyol (2013). En aquest mateix treball es donen a conèixer documents inèdits sobre les circumstàncies que van envoltar l'edició del *Diccionari general de la llengua catalana* de Pompeu Fabra.

5. Just Cabot, en la resposta a les crítiques rebudes, de la qual parlem extensament al final d'aquest treball, afirma que «Algú ha dit que “les paraules ‘edició definitiva’” es deuen referir, més que res, a l'ordenació tipogràfica”. Fa un mes i mig que aquesta frase fou publicada i encara no he entès què vol dir». L'autor del present estudi ha de confessar que tampoc.

La polèmica la va iniciar, de fet, l'escriptor en castellà i pintor Màrius Verdguer (Maó, 1885 - Barcelona, 1963), fill d'un cosí del nostre poeta, Magí Verdguer i Callís, que exercí la crítica literària a *La Vanguardia* durant molts anys. A la secció «Libros catalanes», i amb el títol d'«Obras completas de Jacinto Verdguer», el 24 d'abril de 1928, Màrius Verdguer, després de celebrar que es tracti d'una edició que es troba enmig de les populars i de les de bibliòfil, carrega així contra els criteris de regularització normativa de *L'Atlàntida*:

Todo esto estaría muy bien si unas manos pecadoras —que Dios perdone— no se hubiesen atrevido, con una buena fe e intención de la cual no dudamos, a meterse con el intangible texto del glorioso poeta y a dar a todos los versos, con una paciencia digna de mejor tarea, una especie de barniz ortográfico, de pulimento gramatical que, desvirtuando el aroma y el sabor clásico del libro, rascando ya su pátina venerable, colocan a *L'Atlàntida* una especie de uniforme flamante, cortado según el último patrón de la moda por un excelente modisto de la gramática; pero es inadmisibile dentro del poema. Una obra literaria es una cosa definitiva e intangible, que no puede evolucionar ni modificarse a través de los tiempos.

Després s'embranca en un seguit de disquisicions, retòriques i gens filològiques, per rebatre l'«Advertència editorial» que hem citat més amunt, per acabar dient que això de regularitzar només és possible en edicions «didàcticas». I afirmant finalment:

Las modificaciones ortográficas —que algunas veces llegan a violentar el verso— obedecen más que a una necesidad a una moda o a una disciplina unitaria. Aquel que reflexione serenamente ha de comprenderlo. Nosotros tenemos la obligación de respetar este glorioso monumento de nuestra tierra.

La edición definitiva es la última edición corregida por el autor, y no puede haber otra.

Ràpidament, Jaume Collell (Vic, 1846-1932), de primer l'amic més íntim i entranyable de Verdguer i després un dels que més el va combatre en l'hora del drama, uns anys després de la mort de l'escriptor folguerolenc s'havia convertit en una mena de guardià de les essències verdguerianes. Collell, la importància històrica del qual és innegable, era home intransigent, que usava una llengua encara més estrafolària que la d'altres antifabristes. I així, en el número 3404 del periòdic que controlava, *La Gazeta de Vich*, dos dies després de l'article de *La Vanguardia* ja el reproduïa i publicava a la primera plana, precedit d'una nota titulada «Ben dit», on donava suport complet a les afirmacions del crític del diari barceloní, després de blasmar l'edició de la Llibreria Catalònia com una «profana-

ció quasi diré sacrílega de l'obra del nostre gran poeta», conclouïa (n'hem respectat les formes lingüístiques originals):

No sols hi están [*sic*] completament d'acort, ab lo juhí crítich del redactor de *La Vanguardia*, sinó que hi reblarém el clau com se mereix un *factum* que sols s'explica per eixa obstinada déria de fer del catalá lo que ells ne diuen una *lléngua nova*. Es el primer cas en el mon civilisat d'una lléngua, més que estrafeta, martirisada per uns catalans que enfáticament parlan de la *rápida evolució del idioma catalá*. Tan rápida com insensata.

L'entrada de mots del camp semàntic del sagrat, que ja eren presents en la crítica de Màrius Verdaguer, no s'acabarà en el comentari de Collell, sinó que continuarà en altres articles de la polèmica.

Un dia més tard que Collell, el 27 d'abril, el crític i novel·lista Domènec Guansé (Tarragona, 1894 - Barcelona, 1978) publicava a *La Nau*, el diari que dirigia Antoni Rovira i Virgili, dins la seva secció de la primera plana «Del matí al vespre», l'article «Comentaris tendenciosos», una rèplica en tota regla a Màrius Verdaguer. Comentant la publicació simultània de les obres completes de Verdaguer per la Catalònia i les de Joan Alcover per la Il·lustració Catalana, Guansé s'expressava així:

En la de Verdaguer han estat aplicades, a les grafies arcaiques o caigudes en desús, l'ortografia de l'Institut. En la de Joan Alcover, en canvi, les grafies correctes escrites segons les normes de l'Institut, se les ha fetes passar per l'adreçador, d'una ortografia fora de combat, que avui ja no empra quasi cap escriptor en actiu a Catalunya. No ens cal, doncs, assenyalar que el procediment seguit pels editors de Jacint Verdaguer és la bona doctrina. No es tracta pas d'un caprici uniformista o, millor dit, d'un uniformisme per caprici. A tot arreu, si fa no fa, s'esdevé una cosa semblant. Vegi's, per exemple, el que fan els editors de llibres castellans amb llurs poetes i prosistes. No parlem ja de les esmenes ortogràfiques que els cal fer quan es tracta d'un clàssic... Però encara que es tracti d'un llibre del segle passat —i fins de començament del nostre— els cal ja introduir-hi modificacions. Hom té de canviar moltes vegades la g per la j. Hom té de suprimir alguna h inicial, com la de la paraula «harmonía». Hom treu els accents de l'a i l'o solitàries. I és clar que a ningú no se li ocellerà de dir que això és una profanació de l'esperit del poeta.

Altra volta un mot del sagrat, «profanació», que diu que s'ha emprat per un crític, que no esmenta, en un diari «força divulgat», que tampoc cita. I acaba l'escrit de manera contundent:

Hom pot suposar que si Verdaguer avui visqués, estaria amb les normes de l'Institut. Ningú, en canvi, no pot suposar que Joan Alcover hi deixés d'escriu-

re. Hi ha una mena de fingida amor per les nostres coses que consisteix a tractar-les amb un to equànim i aparentment les enalteixen. En altres, però, el que fan és enterbolir-les, procurar alentir certs processos. Coneixem l'escola.

No hem trobat cap nova referència a l'afer fins a l'article de Manuel de Montoliu (Barcelona, 1877-1961), historiador i crític literari molt reputat aleshores, que en una coneguda secció de *La Veu de Catalunya*, «Breviari crític», en l'edició del matí del 20 de maig va entrar en la polèmica amb una ressenya titulada «Obres completes de Jacint Verdaguer. *L'Atlàntida*. Poema. Edició definitiva». La recensió és llarga, continua la terminologia del sagrat —cal col·locar el poeta «en l'elevat altar que ell mereix» i es congratula que «Grat sia a Déu, el culte al nostre gran Verdaguer continua essent viu en el nostre poble»— i fa també algunes disquisicions entorn del tipus d'edició concloent que aquesta «s'hauria de qualificar de “reproducció de l'edició definitiva”», és a dir, basada en les darreres edicions controlades per l'autor. El gruix de l'article, tanmateix, se centra en la regularització lingüística. Felicita els editors per haver «respectat absolutament el llenguatge, però adaptant-lo tant com ha estat possible a l'ortografia moderna», un criteri que qualifica de «sa i ponderat», que no segueix «la perillosa tendència unificadora del llenguatge que porta a molts editors d'obres dels primers temps de la nostra Renaixença no sols a modernitzar-ne l'ortografia, ans encara el lèxic, la morfologia i la sintaxi». I finalment entra en la qüestió delicada:

Quant a l'ortografia, la seva adaptació a les normes modernes no és un problema tan senzill com sembla de primer antuvi. Entre les normes ortogràfiques n'hi ha un bell nombre que afecten també la morfologia. I això no ho han tingut prou en esment els editors de «*L'Atlàntida*»; i per això en el text apareixen certes contradiccions que en els volums successius farien molt bé d'evitar. Per exemple, l'article masculí emprat per Verdaguer és «lo», «los», i els editors l'han respectat. Però no han advertit que el fet de no admetre (seguint les actuals normes ortogràfiques) les formes sincopades i apostrofades «l», «ls» quan van precedides de vocal final de mot, es veuen obligats a escriure «el», «els» en contradicció amb les formes clàssiques de l'article usades per Verdaguer; i així llegim en una mateixa plana: «tanca “el” vell mur que “els cíclops li daren per cinyell» i «de Múrcia i Almeria “los” cims». *Aquesta divergència és massa vistent i crua per a acceptar-la en una edició amb aspiracions de definitiva* [la cursiva és del transcriptor]. Hauríem preferit que els editors haguessin canviat francament «ab» per «amb» però que haguessin respectat les formes apostrofades dels articles i pronoms indispensable per harmonitzar la morfologia d'aquests amb l'admissió de les formes plenes de l'article clàssic «lo», «los».

Val a dir que els editors no van canviar de criteri en els volums posteriors. No s'acaba d'entendre, però, per què no van regularitzar d'acord amb les normes de

l'IEC l'«ab», un arcaisme gràfic que feia dècades que s'havia aclarit que calia grafiar-lo «amb».⁶

La següent intervenció en la polèmica, pel que tinc notícia, va ser de Joaquim Civera i Sormaní (Barcelona, 1886-1967), un autor avui oblidat que ni té entrades en els diccionaris de la literatura catalana actuals, encara que sí a la GEC.⁷ Periodista, divulgador gramatical i lexicògraf, era col·laborador assidu de la premsa catòlica i escriví algunes novel·les i comèdies de to moralitzant, a més de traduir *El Quixot* al català. Era el cap de redacció de la revista d'apostolat social catòlic *Catalunya Social* (1921-1936),⁸ i aquí, en el número 362 (5 de maig de 1928), signat per ell, hi va aparèixer el més llarg dels articles sobre la qüestió i el més combatiu, amb el títol «L'obsessió de l'ortografia» (p. 312-313). Després de qualificar de «pintoresques» les afirmacions de Màrius Verdaguer i d'afirmar que el petit grup que no segueix les noves normes no ha demostrat mai cap «competència en matèria filològica», continua bescantant els antifabrians per no saber ni què passa en el món ni que l'ortografia és «convencional i transitòria», i que és cosa ridícula dir que «l'obra de Verdaguer ha estat profanada» amb la regularització ortogràfica. Fa una defensa aferrissada de la tasca de Fabra («un home providencial»), tot argüint, entre altres raons, que no es poden acceptar certes formes dels poetes «del renaixement [= Renaixença], per ser espúries». Acaba afirmant que, en contra del que asseveren els antinormistes, són aquests els qui «torturen la llengua» entestats a escriure «un català del temps d'En Pitarra».

El darrer text, pel que sembla, que tanca el debat és el de Just Cabot (Barcelona, 1898 - París, 1961), notable crític, periodista, traductor i assagista, que es declara «únic responsable d'aquesta adaptació». L'afirmació té l'interès afegit de saber, finalment, qui l'havia fet, ja que fins a aquell moment els verdagueristes ho desconeixien. La resposta de Cabot va sortir a *La Publicitat* del 5 de juny d'aquell 1928, amb el títol ben explícit d'«Al marge de les obres de Verdaguer: Encara la fòbia de les "Normes"!». Després de tractar com a irrellevant el tema de l'«edició definitiva»,⁹ respon a Montoliu que la qüestió de «les formes sincopades i apostrofades de l'article quan segueixen un mot acabat en vocal» és una «contradicció de la qual s'adonen més els ulls que les orelles». Continua amb una resposta con-

6. Vegeu sobre la qüestió el resum i la bibliografia que dona Joan Coromines a l'entrada *amb* del seu *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*.

7. Provisòriament, hom pot tenir algunes referències sobre la seva trajectòria a Bacardí i Estany (2006, p. 210-211) i a Blasi (1967, p. 225-226).

8. El corrector de proves era Just Cabot (Blasi, 1967, p. 161).

9. «Algú ha cridat [sobre la menció "edició definitiva"] com si els editors volguessin suplantar l'autoritat de mossèn Cinto en una qüestió de la seva única competència. Estem d'acord a admetre que la darrera edició revisada per l'autor és l'edició definitiva d'una obra? Doncs bé, en la present edició de les obres completes de Verdaguer seguim l'edició que l'autor va donar per definitiva.»

tudent i molt irònica adreçada a Màrius Verdaguer, que havia qualificat l'adaptador de «pecador» i que demanava a Déu que el perdonés. Acaba responent-li que ell també demana a Déu que perdoni l'articulista de *La Vanguardia*, «perquè essent mallorquí, fill de pare vigatà, ningú, sentint-lo, no ho diria». Una referència clara, diria, al fet de ser un escriptor en castellà i castellanitzat. Es burla també de Jaume Collell, que tan de pressa s'havia posat a elogiar Màrius Verdaguer pels seus comentaris, i afirma que en les diverses edicions en vida de Verdaguer hi ha ortografies contradictòries i que fins Matheu ha canviat mots dels originals. I conclou amb aquest paràgraf que reflecteix perfectament l'esperit de l'editorial i de les noves generacions d'intel·lectuals catalans:

Al cap i a la fi, l'adaptació a l'ortografia actual, més senzilla i clara, no pot sinó beneficiar la difusió de l'obra verdagueriana, puix l'ortografia, diguem-ne vuitcentista, exigeix del lector actual un esforç que no costa res d'evitar i en beneficia tothom: l'autor i el públic. Aquesta adaptació, hi insisteixo perquè n'estic segur, ha estat feta amb tant de respecte, digui's el que es vulgui, que temo ben poc, doncs, que se m'aparegui Mossèn Cinto a tirar-me res en cara, i si aquest prodigi s'operés, no fóra jo, precisament, qui més hauria de témer la seva severitat.

No tinc constància que l'afer continués. Però en el magma de publicacions periòdiques de l'època no m'estranyaria que encara sortís algun altre text. Sigui com vulgui, tot plegat posa de manifest, per si calia, alguns aspectes rellevants de la implantació i la recepció de la reforma fabriana que crec que paga la pena de posar en relleu. D'una banda, que les resistències foren moltes, cosa sabuda. D'una altra, que quan afectava els autors vuitcentistes, la regularització, com diuen Montoliu i Cabot, no era una qüestió senzilla. I Cabot rebla que ho sap perquè ell l'ha feta «amb més escrupolositat que mèrits», i de cap manera «a la lleugera». I, finalment, convé recordar que les adaptacions a les normes de l'IEC no es van fer en tots els casos de manera semblant. Precisament el 1928 sortiran les obres completes de Narcís Oller editades per l'editor Gustau Gili, adaptades en l'ortografia, la morfologia i la sintaxi (sembla que no en el lèxic) per Emili Guanyavents i amb l'acceptació de l'autor —podria haver estat una mica forçada per les circumstàncies, ja que Oller tenia així una oportunitat de sortir de l'ostracisme a què se l'havia sotmès feia anys.¹⁰ Potser podria ser d'interès fer un estudi comparatiu de les modernitzacions editorials d'aquests autors renaixentistes. En tot cas, l'estudi de la recepció editorial i social de la normativa de Pompeu Fabra encara pot donar molt de joc i presentar sorpreses.

10. Sobre la qüestió, vegeu les interessants consideracions de Sunyer (2012).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BACARDÍ, Montserrat; ESTANY, Imma (2006). *El 'Quixot' en català*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BLASI, Fernando (1967). «La revista "Catalunya Social"» (I i II). *Revista del Instituto de Ciencias Sociales* [Barcelona], vol. IX, p. 159-191, i vol. X, p. 223-250.
- GALLOFRÉ I VIRGILI, Maria Josepa (1991). *L'edició catalana i la censura franquista (1939-1951)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- GAROLERA, Narcís (1986). «La transmissió impresa de les obres de Verdaguer». *Anuari Verdaguer* [Vic: Eumo: Ajuntament de Barcelona], núm. 1, p. 147-167.
- LLANAS, Manuel; PINYOL I TORRENTS, Ramon (2013). «Notes sobre l'activitat professional d'Antoni López-Llausàs fins al 1939». A: BACARDÍ, Montserrat; FOGUET, Francesc; GALLÉN, Enric (ed.). *La literatura catalana contemporània: intertextos, influències i relacions*. Barcelona: Societat Catalana de Llengua i Literatura: Universitat Autònoma de Barcelona, p. 169-182.
- MOLAS, Joaquim (2006). «Sobre l'edició en quatre volums de *Totes les obres* de Verdaguer». *Anuari Verdaguer* [Vic: Eumo: Ajuntament de Barcelona], núm. 14, p. 507-517.
- PINYOL I TORRENTS, Ramon (2007). «Les edicions verdaguerianes de la Tipografia L'Avenç». A: CODINA, Francesc; PINYOL, Ramon; TORT, Antoni; TONEU, Miquel (ed.). *Miscel·lània Ricard Torrents*. Vic: Eumo: Universitat de Vic: Eumogràfic, p. 377-399.
- (2010). «L'edició (fallida) de l'obra completa de Verdaguer per part de la Real Academia Española (1904)». A: LAFARGA, Francisco; PEGENAUTE, Luis; GALLÉN, Enric (ed.). *Interacciones entre las literaturas ibéricas*. Berna: Peter Lang, p. 423-435.
- SUNYER, Magí (2012). «Editar Narcís Oller». *Anuari Verdaguer* [Vic: Eumo: Ajuntament de Barcelona], núm. 20, p. 299-306.